

ATASÖZÜ VE DEYİMLER ARASINDAKİ FARKLAR

Seyfettin Altaylı*

Özet

Dil bir milletin en önemli sosyolojik varlığıdır. Deyimler ve atasözleri, bir milletin dünyaya bakışını ve millî kimliğini yansıtır. Deyimlerle atasözleri özlü ifadeler olsalar da birbirinden farklıdırlar. Bazı atasözleri deyimlere, bazı deyimler de atasözlerine yakındır. Azerbaycan sahası, Türkçenin son derece zengin bir bölgesidir ve buradaki bazı deyimler mitolojik çağlardan beri oluşarak gelip günümüze çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dil, Tanrı, Türkler, deyimler, atasözleri, inanç, anlayış, insan

Abstract

Language is the most precious sociology essence of a nation. Idioms and proverbs reflects national identity to the world. Idioms and proverbs have compact meanings but even then they are different to each other. Some Idioms are very near to proverbs and some proverbs are very near to idioms. The field of Azerbaijan is very vast for Turkish language and some idioms from that area, many idioms are composed from the era of mythology.

Key Words: Language, God, Turks, Idioms, Proverbs, belief, apprehension, human being

Dil, bir milletin kendi tarihiyle paralel yürüdüğü ve sürekli olarak geliştiği sosyolojik karakterli varlığı, millî mensubiyetinin temel taşı kabul edilen canlı bir kültürel anıttır. Bir dilin kendi kanunları çerçevesinde gelişimini inceleme, dilciliğin en aktüel problemlerinden biridir¹. Tarihimiz ile dilimiz arasında yakın bir ilgi ve bağlılık vardır². Şüphesiz ki, bir milletin dili hem kendi tarihiyle yakın ilişkili, hem de geçirmiş olduğu tarihî dönemleri yansıtmaktadır. Elbette tarihî dönemler her milletin dilinde belirli izler de bırakmaktadır ve bu izler o milletin birlikte tarihî seyir içinde yürümektedir³.

* Araştırmacı. altayli_s@yahoo.com.

¹ A.H. Qarayev, S.E Ceferov, K. E Ceferova, *Avropa Menşeli Sözlern İzahlı Lüğeti*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1999, s.7.

² Ali Şir Nevayî, *Muhakemetü'l Luğateyn* (haz. F. Sema Barutçu Özönder), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996, s.10.

³ Memmedeli Qıpçaq, *Söz Alemine Seyahet*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2002, s.9

Tarihin en eski devirlerinin anlayışı ve duyguları, bir milletin canlı dilinde ve bu dilde oluşan unsurlarda kendi yansımaları bulmaktadır⁴. Bir milletin dilinde oluşan deyimler ve atasözleri tarihî enginlik, estetik güzellik ve bir milletin anlayışının her yönüyle derinliğini yansıtan en değerli hazinelerdir⁵.

Her halk kendi karakterine uygun atasözleri ve deyimler oluşturmuştur ve bunlar dil ile birlikte folklorun içinde de mütalâa edilmektedir. Folklor ise bir milletin sosyal hayatında oluşarak onun kederini, tasesini, sevincini, kısaca millî kimliğini yansıtmaktadır⁶. Hem atasözleri, hem de deyimler o halkın dünyaya bakışı, inancı, hayatı kavrayışı, Tanrı-insan, insan-tabiat vb. arasındaki yaklaşımı ve ilişkiyi yansıtır. Kısaca insan, kendini ve kendi dışındaki her şeyi nasıl algılıyorsa onları atasözlerinde ve deyimlerinde o şekilde yansıtır. Bir halkın oluşturduğu atasözlerini veya deyimleri başka bir halkın atasözleri ve deyimleri içine alarak yerleştirmek hem ilmî yönden doğru olmayan bir davranış hem de imkânsızdır⁷. Sanatın, insanlığın meydana çıkmasıyla birlikte oluştuğu bilinen bir gerçek⁸ olsa da, atasözleri ve deyimlere rahatlıkla insanların tabiatı anlayıp idrak ederek meydana getirdikleri ilk edebî ve sanat örnekleri denilebilir. Asla yadsınamayacak bir gerçek varsa, o da bir dilin sahip olduğu deyimlerin çokluğu ile o dilin kadimliği, zenginliği ve derin köklere sahip olduğu gerçeğidir⁹. Şu gerçeği de özellikle vurgulamamız yerinde olur kanaatindeyiz. Biz Türkler kendimize ait pırlanta kıymetindeki değerlerimizi elin bakır bile etmeyen değerlerinden daha aşağı görmüş ve görmekteyiz. Buna örnek olarak Müslümanlığı kabul ettikten sonra dünya bilimine birçok değerler kazandırdığımız hâlde, bilim erbabımızın paha biçilemeyecek eserlerini ya Farsça veya Arapça yazması örnek gösterilebilir¹⁰, bu da millet olarak belirli bir zaman diliminde bazı tarihî ve sosyolojik olayların etkisiyle aşağılık kompleksine kapıldığımızın yansımalarıdır.

Biz bu makalede deyimlerle atasözleri arasındaki farklara dokunmak istiyoruz, ancak vereceğimiz örnekler Azerbaycan Türkçesinde kullanılan atasözleri ve deyimlerden ibaret olacaktır. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır; Azerbaycan Türkçesi bugün ne yazık ki, iki kültür kalıbının etkisiyle karşımıza çıkmaktadır. Birisi Güney Azerbaycan'da Fars şovenizminin, diğeri de Rusça vasıtasıyla Lâtin kökenli kelime ve söz gruplarının etkisinde oluşmuş bir yapıyla karşımızda durmaktadır. Kuzey Azerbaycan'da takriben 250 yıllık Rus, Güney Azerbaycan'da ise hatta ondan da eskilere dayanan

⁴ Tofiq Hacıyev, *Şerimiz, Nesrimiz, Edebi Dilimiz*, Yazıcı, Bakı 1990, s.84

⁵ Şamil Cemsidov, *Elimizin Söz Boğçası*, Azərneşr, Bakı 1996, s.3

⁶ Eli Zeferxah, *El Biliği Servetimiz*, Hadi Neşriyatı, Tebriz 2004, s.1

⁷ Ehliman Axundov, *Azerbaycan Şifahi Xalq Edebiyyatına Dair Tedqiqler III*, Azerb. SSR. Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1968, 160

⁸ Azad Nebiyev, *El Neğmeleri Xalq Oyunları*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1988, s.6

⁹ Musa Adilov, *Qanadlı Sözler*, Yazıcı, Bakı 1988, s.5

¹⁰ A. Bican Ercilasun, *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s.164.

Fars kültür baskısının etkisini görülmektedir. Ne yazık ki, İran coğrafyasında Farslardan 3500 yıl daha öncesine dayanan bir kültüre sahip olan Türkler¹¹ yalnızca siyasî tutarsızlıklar ve yanlışlıklar sebebiyle Türkçenin hakimiyet alanını Farsçaya bırakmış, onun son derece acımasız asimilasyon çemberine girerek kendi kolunu ve kanadını kırmış, nesillerini içine kapanık, kendine özgüveni olmayan bir varlık hâline getirmiştir. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen Azerbaycan Türkçesi, malik olduğu güçlü genetik yapısıyla bütün engelleri darmadağın etmekte ve Aras ırmağının her iki yakasında da dimdik ayakta durarak kendi varlığını geliştirerek devam ettirmektedir. Bunda aydınların, özellikle ozanların, halk şairlerinin ve her türlü baskıya, işkenceye kahramancasına göğüs geren millî yönü güçlü yazarların etkisini yadsımak insafsızlık olur.

Atasözleri, şekil yönünden belirli kelimelerden oluşan kalıplaşmış ifadelerdir. Türkçenin en eski metinleri olan Orhun yazıtlarında ve Divan-ı Lügat-it Türk'de de varlığına işaret edilmektedir¹². Atasözlerine, bir milletin idealini yansıtan, millî özelliğe sahip ve halkın dilinde nesilden nesle dolaşan edebiyat örnekleri¹³, hayatın çeşitli konularıyla ilgili ibret verici karaktere sahip özlü sözler de denilebilir¹⁴. Atasözlerinde kullanılan kelimelerin birini çıkarıp yerine başka bir sinonimini yerleştirmek adeta imkânsızdır, çünkü değiştirilen sözün yerine konmak istenen kelime o atasözünün ifade tarzına uymaz. Buna sebep olan da atasözlerinin belirli bir kalıpta, yani vezinde olmasıdır. Bu vezin de, daha çok Türk edebiyatının en kadim ölçüsü olan hece şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹⁵. Örnek olarak "Derdini dêmeyen derman tapa bilmez (bulamaz)" atasözünü "derdini dêmeyen dava (ilaç) tapa bilmez" şeklinde söyleyemezsiniz; çünkü bu atasözü en başta belirtilen kelimelerle kalıplaşmıştır ve kendine has bir şiirselliği vardır. Başka bir örnek verelim: "Deliye yél vér, eline bél vér" atasözünü "deliye fit vér (tahrik et), eline bél vér" şeklinde söyleyemezsiniz. Ya da; "Döyme (çalma) élin qapısını, döyerler (çalarlar) senin qapını" ifadesini "Élin qapısını döyme, senin de qapını döyerler" şeklinde ifade ederseniz bu atasözünün kendine has şiirselliği kaybolur ve atasözü yerine normal bir cümle hâline gelir.

Atasözleri genelde kısa ve özlü yapıda, bir veya iki cümleden oluşurlar. Daha uzunları da vardır, ancak sayıları son derece azdır. Anlam yönünden kesin ve açıklık bulunan atasözleri aynı zamanda anlam zenginliğine de sahip kesin yargı bildiren öğüt verici söz gruplarıdır¹⁶.

Atasözleri anlayış yönünden birkaç özellik arz eder.

¹¹ Behruz Heqqi, *Türk Deyimleri*, Qrifli Neşr, Bakı 2005, s.5

¹² Hamza Zülfiqar, *Ata Sözü Terimi, Kaynağı ve İmlâsı*, Türk Dili LV/438 (Haziran 1988), s.322.

¹³ Calal Beydili (Memmedov), *Atalar Sözü*, önder neşriyat, 2004 Bakı. S.6 [Beydili'den alıntılar bundan sonra sayfa içinde (Beydili, sayfa numarası) şeklinde verilecektir].

¹⁴ Ebülqasım Hüseyinzade, *Atalar Sözü*, Yazıcı, 1981, s.5

¹⁵ Aydın Oy, "Atasözlerinin Edebî Değeri", *Türk Dili*, V/57 (Haziran 1956), s.561.

¹⁶ Vecihe Hatipoğlu, "Atasözleri ve Deyimler", *Türk Dili*, XIII/152 (Mayıs 1964), s.468.

1-Sosyal olayların nasıl oluştuğunu, onların meydana geliş sebeplerini, uzun yıllar süren deney ve tecrübelerin sonucu olarak bildiren atasözleri.

Yük eymese daş qeribliye düşmez; yığılan ağaca balta vuran çox olar; yığılana balta çalan çox olar (Beydili, 242-245).

2-Tabiat olaylarının oluşma şeklini bildiren atasözleri.

Qarlı qış barlı olar; qorx payızdan-qabağınca qış gelir, qorxma qışdan-qabağınca yaz gelir (Beydili, 170).

3-Toplumsal olayların oluşumunu ve onları meydana getiren sebepleri, uzun süren gözlemler ve deneylerden sonra dile getiren ve onlardan ders alınmasını bildiren atasözleri.

Ağlamayan uşağa meme (süd) vέρmezler, ağladırsa felek bir gün güldürer (Beydili, 27), ağır yükün zehmini (korkusunu) qatır biler; lele köçüb yurdu qalıb (Beydili, 177), hirs ile qalxan ziyan ile oturur (Beydili, 129).

Bu atasözleri şunu düşüneyi belirtmektedir: Bir şeyin olmasını yürekten istemeli ve onun için çalışmalı, can sıkıcı olaylar karşısında metin olunmalı, feleğin darbesi bir ocağa dokunmuşsa demek ki, kader böyle istemiştir; hiçbir zaman hiddetlenip kendini kaybetmemelisin ve hep soğukkanlı hareket etmelisin.

4-Öğüt verici ve sürekli olarak mantıklı hareketi ön plânda tutan atasözleri:

Ağlını eşşek ağlına vέρsen çeker arpa zemisine (Beydili, 26); ayağını yorğanına göre uzat; ayağından yığılan qalxar, dilinden yığılan yox (Beydili, 45); démediyin sözün ağasısan, dédiyin sözün qulu (Beydili, 82); borc güle-güle géder, ağlaya-ağlaya geler (Beydili, 63).

5-Bazı gerçekleri hatırlatan ve yol gösterici özelliğe sahip atasözleri:

Halva-halva démekle ağız şirin olmaz, yağinen balı da gerek olsun (Beydili, 122); kor atın kor da nalbendi olar (Beydili, 149); qıldığın namaz hürkütdüyün qurbağaya deymez (Beydili, 163); méyxanaçıdan şahid istedi-ler, serxoşu gösterdi (Beydili, 179); itden çox çarıq apararı yox, yéne ayaqları yalındır (Beydili, 142).

6-Gelenek ve göreneklerle ilgili atasözleri:

Dost olan éyib görmez (Beydili, 93); gelini évden qoruyarsan oğru olar (Beydili, 115); haqq söz, axar suları saxlar (Beydili, 121); kişi kişiden qorxmaz, amma utanar (Beydili, 148); qız anadan qorxmasa öyüd almaz (Beydili, 615); sözü déynen alana, qulağında qalana (Beydili, 212).

7-Bazı inançlarla ilgili atasözleri:

Axacaq qan damarda durmaz (Beydili, 28); anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gezer (Beydili, 34); dadananla qudurarı saxlamaq olmaz (Beydili, 79); dağ başında xırman qurma, sovrarsan, yél aparar (Beydili, 79); kömürçünün évine giren üzü qara çıxar (Beydili, 152).

Deyimler, konuşma ve yazı dilinde kullanılmakta ve onun içinde hem dil, hem de estetik yönden son derece zengin bir renk cümbüşü sunmaktadır. Diğer yönden dile kendine has millî bir karakter de vermektedir¹⁷. İnsanların birbiriyle beşerî ilişkilerde kullandığı deyimler bir meramın anlamında son derece özlü bir anlam sunmaktadır. Bununla birlikte dile bir canlılık, güzellik, akıcılık da vermektedir¹⁸. Deyimler ise atasözlerinden tamamen farklı bir yapıdadır. Onların da kendilerine has şekil ve anlayış özellikleri vardır¹⁹. Bazı deyimler şekil yönünden atasözlerine benzer; ancak anlayış olarak böylesi bir yakınlık gözlenmez.

Deyimlerin şekil yönünden özellikleri:

1-Deyimler de aynen atasözleri gibi belirli kalıplara sahip kelime gruplarıdır. Deyimlerde de aynen atasözlerinde olduğu gibi bir kelimeyi çıkarıp onun sinonimi kullanılırsa deyim olmaktan çıkarak normal bir cümleye döner. Kısaca, deyimlerin de kalıplaşmış kelime dizilişi bozulamaz²⁰.

Örnek: Ayağı yere yapışmaq (Hayret etmek, hayretten donakalmak)²¹. Bu deyim Ayağı torpağa yapışmaq şeklinde ifade edilemez, çünkü şiirselliği ve özlülüğü kaybolur. Gelmeyi şah geldisine çıxdı (Son derece geciken kimseleri tenkit anlamında kullanılır) deyimini Şah geldisine çıxdı gelmeyi şeklinde söylenemez (Altaylı, 247).

2-Deyimler de aynen atasözleri gibi kısa ve özlü söz gruplarıdır.

Ağızdan boş (Sır tutmaz, çenesi düşük. Altaylı, 247), ağılı başında (1-Aklı başında, kendini kaybetmemiş. 2-Ne yaptığını bilen, kârını zararını hesap edebilen)²², başına almaq (1-Her tarafı bürümek. 2-Yüksek sesle konuşarak diğer insanların konuşmalarına engel olmak, insanları rahatsız etmek (Altaylı, 95), ibret sırğası (Acı tecrübelerin, üzücü olayların verdiği ders. Altaylı, 294), nehs danışmaq (Kötü konuşmak, olumsuz konuşmak)²³, yolub buraxmaq (Elinde avucunda ne varsa hepsini almak, yolmak. Altaylı, 563).

3-Deyimler en az iki kelimededen oluşur ve şekil olarak da iki gruba ayrılır.

¹⁷ E. E. Orucov, *Azerbaycanca Rusca Frazеologiya Lüğeti*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1976, s.11.

¹⁸ Neriman Seydeliyev, *Frazеologiya Lüğeti*, Çıraç Neşriyyatı, Bakı 2004, s.7.

¹⁹ Cevdet Yalçın, *Deyimler Sözlüğü*, Tutibay Yayınları, Ankara 2002, s.V.

²⁰ Ömer Asım Aksoy, "Atasözleri ve Deyimler Hakkında III", *Türk Dili*, II/16 (Ocak 1953), s.207.

²¹ Seyfettin Altaylı, *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Prestij Matbaası, Ankara 2005, s.71 [Altaylı'dan alıntılar bundan sonra sayfa içinde (Altaylı, sayfa numarası) şeklinde verilecektir].

²² Neriman Seydeliyev, *a.g.e.*, s.18.

²³ M. T. Tağıyev, *Azerbaycanca Rusca Lüğet*, Şerq-Qerb, Bakı 2006, c. III, s.538.

a-Kelime grubu hâlindeki deyimler:

Ac qurd "kimi" (Açgöz, doymak bilmeyen)²⁴, ağızdan boş (Sır tutamayan), ağızdan pertov (Ağzına geleni konuşan), canı sulu (Dinç, zinde, gücünü ve takatini henüz yitirmemiş yaşlılar için kullanılır)²⁵, dizi berk (Genetik yönden güçlü, kuvvetli)²⁶, gel meni gör derdimden öl (Çok güzel kız, kadın, genç)²⁷, o vaxtdan çox sular axıb (Köprünün altından çok sular akmış, son gördüğünden beri çok şey değişmiş. Altaylı, 422).

b-Cümle şeklindeki deyimler:

Ac qulağım, dinc qulağım (Hiçbir tartışmaya veya olaya karışmam, kendi işimle meşgul olurum anlamında. Altaylı, 18), adam qabağına çıxartmalı déyil (İyi değil, kaliteli değil), Adam atadan Nuh babadan (Çok eskiden. Altaylı, 21), beyenirsen bağla béline (Çok hoşuna gittiye alabilirsin. Altaylı, 113), dıncır elek dıncır sac, elim xemir qarnım ac (Yalnızca çektiğim sıkıntı bana kâr kaldı, hiçbir şey elde edemedim. Altaylı, 179), ere gétmerik, bext açarıq (Zahmeti biz çekiyoruz, meyvesini başkaları topluyor. Altaylı, 232), vessalam, şüd tamam (Diyeceklerim bu kadardır, son sözlerimi söyledim bitti gitti)²⁸.

Masterla biten deyimlerin bazıları ek aldığı zaman cümle hâlini alır ve onlar da bu grupta yer alırlar. Göz yummaq (1-Önem vermemek, affetmek. 2-Vazgeçmek, ümidini kesmek)²⁹; dirsek göstermek (Yüz çevirmek, desteklememek); ağzını ovuşturmaq (Dersini vermek, dövmek, pataklamak)³⁰; istisna étmemek (Göz önünde bulundurmamak, genel kuralın dışına çıkmamak); aranda (tutdan) buğdadan, Bağdatda (dağda) xurmadan (qovutdan) olmaq (Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmak, hiçbir şey elde edememek)³¹.

DEYİMLERİN ANLAYIŞ ÖZELLİKLERİ

1-Deyimleri atasözlerinden ayıran en önemli fark onların bir anlayışı ifade etmek için oluşturulmuş olmaları ve özel kalıplar hâline getirilmeleridir. Onlara genel bir kural gereği söylenmiş söz grupları gözüyle bakılamaz. Şunu da belirtmeliyiz ki, bazı deyimler atasözleriyle karıştırılabilir. Sebebi de her iki kelime grubunun cümleden ibaret ve özel anlama sahip olmasıdır. Deyimler ve atasözleri birbirine benzeseler de anlayış yönünden farklıdır.

²⁴ Neriman Seydeliyev, *a.g.e.*, s.13.

²⁵ Seyfettin Altaylı, *a.g.e.*, s.30-31.

²⁶ Neriman Seydeliyev, *a.g.e.*, s.13.

²⁷ Neriman Seydeliyev, *a.g.e.*, s.152.

²⁸ M. T. Tağıyev, *a.g.e.* c. IV, s.755.

²⁹ E. E. Orucov, *a.g.e.*, s.172.

³⁰ E. E. Orucov, *a.g.e.*, s.39.

³¹ E. E. Orucov, *a.g.e.*, s.56.

Quyruğunu kesmekle tula köpek olmaz; abdal at mindi, özün bey sandı; ac déyer domaram, tox déyer acmaram; anlayana milçek sazdır, anlamayana zurda da azdır; demiri nem çürüder, igidi qem.

Bunlar genel kurala göre söylenmiş atasözleridir; çünkü belki de binlerce yıl deneye yanıla oluşturulmuşlardır. Tulanın (enik) kuyruğunu kesen de kesmesen de o eniktir, köpek değildir. Aptal insanlar biraz yükselir yükselmez kendilerini dev aynasında görürler. Aç insan hiçbir zaman doyamayacağını, tok da acıkmayacağını düşünür. Bir insanda anlayışlı ise bir tek kelime bile yeterlidir, anlayışsız kimseye davul zurna da çalsan faydası yoktur. Demiri nem çürütür, şahsiyetli, gururlu insanı da gam mahveder. Bunların tamamı nasihat verme özelliğine sahip ifade kalıplarıdır ve her biri genel bir kuralı yansıtır.

2-Atasözleri ile deyimler arasındaki en önemli fark, atasözlerinin asıl gayesi nasihat etmek, yol göstermek ve ibret alınması için gerçekleri bütün çıplaklığı ile göstermektir. Ancaq deyimlerin böyle bir gayesi veya kaygısı yoktur. Onlar bir gayeyi, bir anlayışı ya özel bir kalıp içinde veya ruhu cezbeden bir dille insanlara ulaştırır. Kısacası, deyimler ve atasözleri gayede birbirlerinden ayrılırlar.

3-Atasözleri ile deyimler arasında kıldan da ince bir sınır vardır, bu sınırı belirlemek de bazen zor olmaktadır. Deyim kategorisine alınmış olsalar da, atasözüne dâhil edilseler de, onları birbirinden ayıran özellikler bazen karıştırılmaktadır. Bazılarının anlamı birden fazla olduğundan dolayı hem atasözü, hem de deyim olarak kabul edilebilir.

Açaram sandığı tökerem pambığı (Altaylı, 20).

Bu cümlede eğer “karşıdaki insanın seninle ilgili sırları ifşa etmesine ve seninle ilgili şeyleri ortaya dökmesine sebep olma” şeklinde uyarı, yol gösterme, nasihat etme anlamında kullanılıyorsa atasözü olarak adlandırılır. “Eğer beni sinirlendirirsen senin için hiç de iyi şeyler söylemem” şeklinde tehdit anlamında kullanılıyorsa deyim olur.

Başka bir örnek verelim:

Kâsıbın olanından³².

Eğer bu kelime grubu “zengin olmayan bir kimsenin vereceği armağan kesesine göre olur, pahalı olmaz” anlamında kullanılırsa atasözü olur; eğer “sana verdiği şey o kadar da değerli değil, ancak benim gücüm buna yetiyor” şeklinde söyleniyorsa veya yorumlanırsa deyim olur.

Bu tür ifadelerden birkaçını sunmak istiyoruz:

Kéçi can hayındadı, qessab piy axtarır (Birisi son derece endişe içinde, diğeri de kendi menfaatini güdüyor. Beydili, 146); atın ölümü qoy arpadan olsun (Heveslen yenen veya yapılan şeyin zararlı olmasına rağmen buna pek aldırmaz edilmediğini bildirir. Altaylı, 68); buğda çöreyinin buynuzu var!

³² M. T. Tağıyev, *a.g.e.*, c. II, s.667.

(Bazı kimseler elde ettikleri güzel şeylerin, müreffeh hayatın vb. değerini bilmez ve yaptığı bir hareketten dolayı ekmeğinden olduğunda söylenir.); dadmamısan qaz etini, ne bilirsen lezzetini! (Bir şeyden çok hoşlanan ve ondan vazgeçmeyen insanlara tenkit veya şakayla söylenen ifade. Beydili, 79); soğan yémeyibsen, niye göyneyirsen? (Yaran yoksa neden gocunuyorsun?)³³; adada qurd azıdı biri de gemiyle kéçdi (İhtilafı veya tartışmalı bir konu üzerinde konuşulurken birinin kenardan gelerek bir tarafı tutarcasına konuşması veya hareket etmesi karşısında söylenen tenkit ve memnuniyetsizlik ifadesi).

Bazı kelime grupları da fiilin aldığı eke göre hem deyim olur, hem de atasözü.

Örnek: Dul arvadı qız adına almazlar kelime grubu atasözüdür, ancak dul arvadı qız adına almaq (almamaq) şeklinde ifade edilirse deyim olur. Birin yandırıp birin qandırma ifadesi atasözüdür, ancak birin yandırıp birin qandırmaq (qandırmamaq) şeklinde söylenirse deyim olur. Kor atı minen şahlıq iddiası éler ifadesi atasözüdür, kor atı minib şahlıq iddiası élemek şeklinde söylenirse deyim olur. Öküzün cüte gétmeyeni etlik adına satılar ifadesi atasözüdür, öküzün cüte gétmeyenini etlik adına satmaq şeklinde söylenirse deyim olur. Uşağı séverler béşikde, eri séverler döşekde ifadesi atasözüdür, ancak uşağı béşikde, eri döşekde sévmek şeklindeki söyleyişi ise deyim olur.

4-Biçim yönünden iki bölüme ayrılan deyimler anlayış yönünden de ikiye ayrılır.

a-Deyimlerin genelinde kalıplaşmış sözlerin anlamı onların gerçek anlamlarıyla pek uyuşmaz.

Örnek: abi zezem (Şarap. Altaylı, 17); ac bey, quru bey (1-Her şeyini kaybetmiş zengin kimse. 2-Meteliksiz olduğu hâlde yüksekten atan kimse. Altaylı, 18); ac qarın (Yoksul, fakir kimse); ac qurd (Doymak bilmeyen kimse)³⁴; acı bağırsaq (1-Sevilmeyen kimse. 2-İce bağırsak); ağacın iki başı var (İyinin kötü, kötünün de iyi yönü vardır)³⁵; canavar donuna girmek (Vahşileşmek, gaddarlaştırmak. Altaylı, 139); canı it canıdır (Çok dayanıklı, acıya ve yorgunluğa pek önem vermeyen kimse için söylenir. Altaylı, 140); qabırğa kimi eyri (Ters kimse, yola getirilmesi çok zor olan şahıs. Altaylı, 344); o da bir quş qelibi idi (Tamamen rastlantı idi, herhangi bir plân yapılmamıştı. Altaylı, 422).

b-Bazı deyimlerdeki anlam, asıl anlamlarıyla örtüşüyor.

Örnek:Yaxşıya yaxşı, pise pis démek (Doğrusunu söylemek)³⁶; balasının qanlı paltarı üstüne gelmek (Evlâdı vurularak öldürülmek. Altaylı, 83);

³³ Behruz Heqqi, *Türk Deyimleri*, Qrifli Neşr, Bakı 2005, s.445.

³⁴ Behzad Behzadi, *Ferhengi Azerbaycani Farsi*, Diba Neşriyyatı, Tehran 1329, s.83.

³⁵ E. E. Orucov, *a.g.e.*, s.34.

³⁶ M. T. Tağıyev, *a.g.e.*, IV. C. s.787.

başına buyruq olmak (Kimseden emir veya buyruk almamak, kendi bildiği gibi hareket etmek. Altaylı, 95); bend bereni bağlamaq (Her tarafı tutmak, her tarafı kesmek. Altaylı, 111); üreyi yuxa (Merhametli)³⁷; yérle bir olmak (Darmadağın olmak, yerle bir olmak, mahvolmak. Altaylı, 559).

Sonuç olarak, atasözleri ve deyimlerimiz mitolojik çağlardan beri zaman içinde süzüle süzüle gelip bu güne kadar çıkan, dilimizi, inanç, kültür ve sosyal tarihimizle ilgili değerleri özel kalıplar içinde muhafaza eden söz dizeleridir. Gayeleri birbirinden farklı olsalar da dilimizin en büyük zenginlik kaynağını oluşturmakta ve halkımızın meramını anlatmada son derece renkli ve özel ifade anlayışlarını içermektedirler. Türk kültür dairesindeki atasözleri ve deyimlerin bütün bölgelerdeki varlığının derlenerek karşılaştırmalı yayınlanması dilimize ve kültürümüze paha biçilmez bir zenginlik katacak ve yeni nesillerin kendilerine olan özgüvenlerinin pekişmesinde son derece önemli rol oynayacaktır. Bundan hareketle Türkiye’de eğitim gören Türk yurtlarından gelen ve Türkoloji alanında eğitim alan öğrencilere, bu konuda yüksek lisans ve doktora seviyesinde çalışmaların yaptırılması dilimiz ve kültürümüz açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- QARAYEV A. H., S. E Ceferov, K. E Ceferova, *Avropa Menşeli Sözlerin İzahlı Lüğeti*, Maarif Neşriyyatı, Bakı 1999.
- ADİLOV Musa, *Qanadlı Sözler*, Yazıcı, Bakı 1988.
- AXUNDOV, Ehliman, *Azərbaycan Şifahi Xalq Edebiyyatına Dair Tedqiqler III*, Azerb. SSR. Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1968.
- AKSOY Ömer Asım, “Atasözleri ve Deyimler Hakkında III”, *Türk Dili*, II/16 (Ocak 1953), s. 205-208.
- ALTAYLI Seyfettin, *Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Prestij Matbaası, Ankara 2005.
- TAĞIYEV M. T., *Azərbaycanca Rusca Lüğət III*, Şerq-Qerb, Bakı 2006.
- BEHZADİ Behzad, *Ferhengi Azərbaycani Farsi*, Diba Neşriyyatı, Tehran 1329.
- BEYDİLİ Calal Memmedov, *Atalar Sözü*, Önder Neşriyat, Bakı 2004.
- CEMŞİDOV Şamil, *Elimizin Söz Boğçası*, Azərneşr, Bakı 1996.
- ERCİLASUN A. Bican, *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.
- HACIYEV Tofiq, *Şerimiz, Nesrimiz, Edebi Dilimiz*, Yazıcı, Bakı 1990.
- HATİPOĞLU Vecihe, “Atasözleri ve Deyimler”, *Türk Dili*, XIII/152 (Mayıs 1964), s.468-471.
- HEQQİ Behruz, *Türk Deyimleri*, Qrifli Neşr, Bakı 2005.
- HÜSEYNZADE Ebülqasım, *Atalar Sözü*, Yazıcı, Bakı 1981.
- NEBİYEV Azad, *El Neğmeleri Xalq Oyunları*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1988.

³⁷ Behzad Behzadi, *a.g.e.*, s.215.

- ALİ ŞİR NEVAYÎ, *Muhakemetü'l-Luğateyn* (haz. F. Sema Barutçu Özönder), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.
- ORUCOV E. E, *Azerbaycanca Rusca Frazzeologiya Lüğeti*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1976.
- OY Aydın, "Atasözlerinin Edebî Değeri", *Türk Dili*, V/57 (Haziran 1956), s. 561-563.
- QIPÇAQ Memmedeli, *Söz Alemine Seyahet*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2002.
- SEYİDELİYEV Neriman, *Frazzeologiya Lüğeti*, Çıraq Neşriyyatı, Bakı 2004.
- TAĞIYEV M. T, *Azerbaycanca Rusca Lüğet*, c. III, Şerq-Qerb, Bakı 2006.
- YALÇIN Cevdet, *Deyimler Sözlüğü*, Tutubay Yayınları, Ankara 2002.
- ZEFERXAH, Eli, *El Biliği Servetimiz*, Hadi Neşriyatı, Tebriz 2004.
- ZÜLFİKAR Hamza, "Ata Sözü Terimi, Kaynağı ve İmlâsı", *Türk Dili*, LV/438 (Haziran 1988), s.321-328.